

Lotgevallen van het arbeidsbestel

DR. R. C. KWANT*

De problemen rond het realiseren van volledige werkgelegenheid roepen vraagtekens op met betrekking tot de vormgeving van het maatschappelijk bestel als een arbeidsbestel. Wanneer de gevraagde hoeveelheid arbeid in dienstbetrekking voortdurend te kort schiet bij het aanbod, dan dreigen bij handhaving van de huidige opvattingen over arbeid, naast economische ook ernstige sociale spanningen te ontstaan. In dit artikel wordt deze sociale problematiek besproken tegen de achtergrond van de geschiedenis en de structuur van het arbeidsbestel. De auteur stelt dat de noodzaak arbeid te verrichten in het waardenpatroon van de moderne mens is geïnternaliseerd in de vorm van een dringende behoefte aan een betaalde baan, omdat betaald werk de belangrijkste statusbepalende factor in onze samenleving is. De maatschappelijke betekenis die aan arbeid in dienstbetrekking wordt gehecht, is naar zijn mening een cruciaal element van de huidige en toekomstige werkgelegenheidsproblematiek.

Inleiding

In het rapport *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, samengesteld door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, worden praktische problemen aan de orde gesteld die samenhangen met stagnaties van ons arbeidsbestel. De ernst ervan wordt niet onder stoelen en banken gestoken. Het rapport signaleert voorgestelde oplossingen en bespreekt deze grondig en kritisch. Het probeert ten slotte uit de vele voorstellen een haalbare uitweg uit de moeilijkheden te distilleren. Ook al tillen de schrijvers zwaar aan de problemen, zij zijn uiteindelijk niet pessimistisch, zoals reeds blijkt uit de term „vernieuwingen”; wanneer men een weg naar de ondergang beschrijft, spreekt men niet van vernieuwing. Het rapport mondt uit in voorstellen die volgens de schrijvers uitzicht bieden.

De samenstellers presenteren ons arbeidsbestel als een vaststaand sociaal gegeven en veronderstellen dat hun lezers ermee vertrouwd zijn. Zijn wisselvallige geschiedenis wordt niet aan de orde gesteld. Over het gebruik van de term „arbeidsbestel” wordt niet gereflecteerd en de betekenis ervan wordt niet besproken. Het rapport gaat ervan uit dat onze samenleving een arbeidsbestel is en dat de lezers hiervan op de hoogte zijn. Dit houdt in dat wordt voorbijgegaan aan sociaal-wijsgerige achtergrondproblemen. Vreemd is dit niet; de schrijvers presenteren niet een discussiestuk voor een wijsgerig-wetenschappelijk symposium, maar een stuk dat de regering voorlicht. Ik kan aan de in het rapport gestelde problemen geen nieuwe toevoegen. Maar misschien is het mogelijk om vanuit de geschiedenis en de structuur van het arbeidsbestel begrijpelijk te maken hoe het komt dat de problemen zich voordoen. Dit draagt ertoe bij dat men er zicht en greep op krijgt.

Dit artikel bestaat uit drie delen. In het eerste wordt uiteengezet waarom onze samenleving arbeidsbestel is gaan heten en wat dit inhoudt. In het tweede wordt gewezen op de gevolgen van deze ontwikkeling voor de arbeid en de arbeidende mens. In het derde worden onze problemen in verband gebracht met aspecten van ons arbeidsbestel.

Onze samenleving als arbeidsbestel

De term arbeidsbestel is minder dan dertig jaar oud. Bij mijn weten ben ik de eerste geweest die hem gebruikt heb. In 1956 vervaardigde ik, op verzoek, een klein geschrift over arbeidsproblemen, en tijdens het samenstellen ervan zocht ik naar een titel. Tijdens een gesprek met L. Hoogveld, rector van het Eindhovens gymnasium, kwamen wij tot de titel „arbeidsbestel”. Aanleiding hiertoe was hetgeen Heidegger schrijft over techniek; hij gebruikt regelmatig het woord „*Gestell*”. Toen die titel eenmaal gevonden was, moest ik de tekst herschrijven; het kan verhelderend werken wanneer men een term gevonden heeft die geschikt blijkt als hangijzer. Het boekje dat deze term als titel draagt, verscheen in 1956 bij Het Spectrum. Korte tijd daarna werd het woord gemeengoed. Blijkbaar bestond de sociale werkelijkheid die voor deze duiding in aanmerking komt.

Onze samenleving zelf, zo betoogde ik in *Het arbeidsbestel*, kan met deze term worden aangeduid. Gewoonlijk maakt men onderscheid tussen maatschappij en staat. Het arbeidsbestel laat zich niet tot een van beide herleiden. Het is zeer zeker van maatschappelijke aard en enkele eeuwen geleden zou men arbeidsrelaties in de maatschappelijke dimensie gesitueerd hebben. Momenteel echter is het arbeidsbestel naar zijn structuur ook verweven met staat en politiek. Marx maakt onderscheid tussen vele dimensies van de sociale werkelijkheid: de economische dimensie, die van sociale, juridische, politieke verhoudingen, ten slotte die van de (reflexieve) bewustzijnsvormen. Ons arbeidsbestel blijkt met al deze dimensies te maken te hebben. Arbeid speelt overal een zo grote rol — Marx heeft dit onderkend — dat arbeidsbestel een geschikte naam is om onze samenleving aan te duiden. Natuurlijk heeft er nooit een samenleving bestaan die adequaat en volledig met één term kan worden aangeduid. Het zou dwaas

* Wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

zijn te denken dat men alles van de onze gezegd heeft door haar arbeidsbestel te noemen. Maar wel raakt men haar met deze term in haar kern.

Gebruikt men eenmaal dit woord, dan wordt men gewaar dat men het kan antidateren. Men kan in de bekoring komen te zeggen dat alle samenlevingen van alle tijden een arbeidsbestel zijn geweest. Immers, elke samenleving heeft gangbare, erkende behoeften. Elke samenleving moet voorzieningssystemen ontwerpen ten einde daarin te voorzien. Die voorzieningssystemen houden in dat bepaalde vormen van arbeid verricht moeten worden. Elke samenleving moet regelingen treffen opdat dat werk gedaan wordt. Bijgevolg maakt elke samenleving zich tot arbeidsbestel. Dat is waar. Maar het houdt niet in dat de waarde „arbeid”, zoals bij ons het geval is, centraal staat en dient als ordeningsprincipe van elke samenleving. Weinigen zullen beweren dat de joodse theocratie, de Atheense democratie, het rijk van Alexander de Grote, het Florence van de Medici, de vroegere pauselijke staat, bij uitstek een arbeidsbestel waren. Bij ons is iets bijzonders, iets nieuws aan de hand waardoor de kwalificatie arbeidsbestel voor de hand is gaan liggen.

Dat bijzondere is in onze eeuw duidelijk zichtbaar geworden, doch heeft het een wat langere geschiedenis. Deze geschiedenis is op gang gebracht door de ondernemende burgers die het feodale bestel ondermijnden. Zij onderkenden arbeid als bron van waarde en initieerden een nieuwe investeringspolitiek waardoor, zoals Adam Smith met enthousiasme opmerkt, op grote schaal „unproductive hands” werden omgevormd tot „productive hands”. Die produktieve handen waren handen van vrije burgers, want de liberale burgers maakten een eind aan alle horigheid. Die handen bonden zich zelf dus tot arbeid door het arbeidscontract. Men werd voortaan niet geboren voor een bepaald soort werk, doch ging zich zelf binden in vrijheid. Arbeid moest dus betaald worden met duur geld. Vandaar de nieuwe „produktiviteitsaandacht” waarvan Adam Smith spreekt reeds in de beginhoofdstukken van zijn *The wealth of nations*: hij onderkende die ontwikkeling als belofte van algemene welvaart.

Vandaar de moderne „promotion du travail”. Deze heeft verschillende aspecten. In de eerste plaats ontwikkelde zich de methodiek, en daarmede ten dele ook het niveau van de arbeid. Men vond nieuwe arbeidsmiddelen, eerst vanuit de praktijk, later ook met behulp van de wetenschap. Zodoende ontstonden ook hogere arbeidsfuncties. Ons woord „arbeider” is blijven vastkleven aan overwegend uitvoerende arbeid, maar arbeid is daaraan ontgroeid. Een tweede aspect van de „promotion du travail” is de toename van de rechten die aan arbeid werden verbonden. Wie arbeid levert, krijgt er iets voor terug. Welnu, men krijgt steeds meer voor zijn arbeid. Hierbij moet men niet alleen denken aan hoger loon, maar ook aan de vele vormen van zekerheid die gaandeweg aan arbeid verbonden werden. De arbeiders konden hiervoor strijden omdat zij vrije burgers waren. De werkgevers gingen gaandeweg de werknemers nodig hebben als afnemers van hun produkten, en waren dus ook zelf gebaat bij deze vorm van „promotion du travail”. In de derde plaats kan men spreken van „promotion du travail” omdat gaandeweg duidelijk werd hoe belangrijk arbeidsontwikkeling werd voor de samenleving als geheel. Daardoor steeg arbeid op de ranglijst van sociale waarden. Arbeidsontwikkeling werd onderkend als nationaal belang, als staatsbelang. Politici werden gewaar dat zij hun „polis” eerst en vooral konden dienen door arbeidsontwikkeling te bevorderen.

Dit alles had tot gevolg dat de „banen” van werknemers in toenemende mate gehonoreerd en gewaardeerd werden. Was het vroeger een teken van sociale zwakte dat men werknemer, arbeider was, gaandeweg werd die situatie een sterke positie. De banen van het arbeidsbestel werden in toenemende mate aantrekkelijk. Dit heeft tot gevolg gehad dat allerlei soorten werk die aanvankelijk niet in dienstbetrekking werden verricht, banen werden. Op vele terreinen werden functiebekleders tot baandragers. Dit is het geval bij onderwijsfuncties, bestuursfuncties, politieke functies: De werkzaamheden in

ziekenhuizen worden nu ook door baandragers vervuld; het is nog niet zo heel lang geleden dat men bij verpleegsters sprak van roeping, en van baan niet wilde horen. Ook militairen en beroepsvoetballers zijn baandragers geworden. Ook kunstenaars willen, ondanks de vrijheid van inspiratie, tot baandragers worden. Men kan spreken van een stormloop op de banen van het arbeidsbestel.

Wij zijn dus gaan leven in een samenleving waarin de functies de baanvorm hebben aangenomen. Men kan spreken van één bestel waarin miljoenen mensen banen bekleden binnen de juridische spelregels van het arbeidsbestel. Dit is een belangrijk economisch feit. Maar het heeft ook een grote sociale betekenis. Men „is” iets in onze samenleving door zijn baan. Deze biedt niet slechts inkomen, maar ook status, aanzien. Iemand's baan situeert hem, niet slechts economisch, maar ook sociaal. De rol die je speelt in het sociale geheel hangt onverbrekkelijk met de baan samen. Ik ontken niet dat men ook wel op andere wijze een rol kan spelen in de samenleving. Maar het gewicht van andere rollen valt in het niet bij de baanrol. En bovendien, wanneer een andersoortige rol gewicht krijgt, ontwikkelt hij zich in de richting van de baanvorm. De achternaam, een adellijke titel hebben soms nog wel enig gewicht. Maar krijgen zij geen bevestiging door een baan die ermee overeenstemt, dan betekenen zij weinig. Ziedaar waarom onze samenleving terecht arbeidsbestel heet. Hiermee is natuurlijk niet alles over haar gezegd. Maar wie dit over het hoofd ziet, begrijpt haar slecht. Het arbeidsbestel is dus niet een deel van onze samenleving. Deze wordt in haar geheel gekleurd, getekend door de plaats die de arbeid erin heeft.

Gevolgen voor arbeid en arbeidende mens

Arbeid is sterk gestegen in de rangorde van sociale waarden. Hierbij moet men niet zozeer letten op vormen van arbeid dan wel op arbeid in het algemeen. Wanneer men zegt dat het militaire beroep hier meer gewaardeerd wordt dan ginder, dat het stijgt of daalt in de algemene achting, dan denkt men niet aan een bepaalde rang, maar aan het beroep in het algemeen. Arbeid staat bij ons hoog genoteerd. Of een land doorgaat voor ontwikkeld of onderontwikkeld, hangt af van de toestand waarin de arbeid zich bevindt. Moderne samenlevingen investeren hun kapitaal, in letterlijke en figuurlijke zin, in de ontwikkeling van de arbeid. Het onderwijssysteem van moderne samenlevingen is in hoge mate afgestemd op de baanwereld, waarop het immers voorbereidt. Toen Marx als een van de overgangsmaatregelen, te nemen bij de vestiging van het communisme, de afstemming van het onderwijs op de materiële productie noemde, kon hij niet vermoeden hoezeer latere kapitalistische staten zijn wens in vervulling zouden brengen. Vandaar dat de burgers van de moderne samenleving baanzoekers zijn geworden, niet alleen de mannen, maar ook de naar emancipatie zoekende vrouwen.

Een onontkoombare implicatie van deze ontwikkeling is dat arbeid in baanvorm duur is geworden. De banen zijn, zoals reeds gezegd is, aantrekkelijk geworden doordat er gaandeweg meer rechten aan verbonden werden. Maar elk recht dat aan banen wordt verbonden, kost geld. Zelfs banen waarvoor het minimumloon betaald wordt, zijn duur. Voor de prijsstijging der banen is natuurlijk gevochten. Maar ook waar er niet voor gevochten werd, steeg de prijs van de banen. Loonacties zijn op universiteiten nauwelijks gevoerd, en ondanks werden universitaire banen duur. De prijsstijging der banen heeft op sommige terreinen merkwaardige gevolgen gehad. Niet erg nodige banen, zoals die van krullenjongen, van kappersbediende die de haren wegveegt, zijn verdwenen. Ook het fenomeen dienstbode is bijna helemaal verdwenen; sinds deze functie als beroep werd erkend en het loon, met alle aankleding, vast kwam te staan, werd het blijkbaar onbetaalbaar geacht. De plaats van de dienstbode is ingenomen door de werkster; deze functie floreert omdat zij „zwart” blijft en meestal niet de baanvorm aanneemt; men

geeft een onderling overeengekomen vergoeding en houdt aan twee kanten de belasting erbuiten.

De „promotion du travail” heeft dus de vorm aangenomen van „baankoestering”. Wanneer men overdenkt wat banen waren een eeuw geleden en wat zij nu zijn, dan staat men er verbaasd over wat wij aan de banen gedaan hebben. Dan begrijpt men dat onze banen aantrekkelijk zijn voor burgers van landen waar de banen niet dermate zijn ontwikkeld. Onze slechtste banen bevredigen hen, zolang zij althans niet onze waarderingen overnemen. De baankoestering heeft tijdens de jaren zestig haar hoogtepunt bereikt.

De geschetste ontwikkeling heeft ook gevolgen voor de arbeidende mens. In *Grundrissen zur Kritik der politischen Ökonomie* zet Marx uiteen dat de door winstzucht beheerste arbeidsdwang van het kapitalisme een nieuw type mens heeft voortgebracht. De mens heeft namelijk dat opgelegde moeten gaandeweg geïnternaliseerd en wil dus van binnen uit produktief zijn; juist daartoe dwong hem het naar meerwaarde strevende kapitalisme. De westerse mens wil zijn waarde bewijzen door produktief te zijn, te presteren. Dit verlangen heeft, kan men zeggen, de vorm aangenomen van baanbehoefte.

Het merkwaardige feit doet zich voor dat de baanbehoefte niet per se, zoals Marx dacht, een daaraan beantwoordende arbeidsethos met zich brengt. Marx stelde dat het kapitalisme ongewild het type mens voortbrengt dat rijp is voor het socialisme, namelijk de arbeidwillige mens. Baanbelustheid blijkt echter samen te kunnen gaan met een lauwe houding ten aanzien van het werk, dat soms gaat wegen als een loden last. Soms zijn mensen dus tegelijkertijd wel en niet innerlijk aan hun werk gebonden; wel, omdat zij baanbegerig zijn; niet, omdat zij eigenlijk hun werk schuwen. Vandaar dat arbeidsverzuim toeneemt wanneer de banen erg veilig zijn, en afneemt wanneer zij bedreigd worden. Maar altijd worden banen gewaardeerd, ook wanneer die waardering minder zichtbaar is vanwege de veiligheid van de begeerde waarde. De baan geeft immers veiligheid, aanzien, status. Hij is een soort bewijs van volwaardig lidmaatschap van onze samenleving. Men kan erover twisten of dit ook geldt voor de allerlaagste banen, die weinig aanzien geven. Maar deze twijfel doet geen afbreuk aan het zojuist gestelde.

Wij, westerse mensen, verlangen ernaar op deze wijze te „mogen moeten” en velen van ons zijn ongelukkig wanneer zij niets meer moeten. Vandaar ook onze positieve waardering voor het drukke beslag dat het arbeidsbestel op ons legt. Vraagt men op argeloze wijze aan volwassen mannen of zij het druk hebben op hun werk, dan verneemt men zelden dat dit niet het geval is. Het klinkt onfatsoenlijk te zeggen dat men het niet druk heeft. Wie het niet druk heeft, maakt zich soms nog druk en denkt dan het druk te hebben. Het is alsof onze waarde daarin naar voren komt. Dit sluit natuurlijk niet uit dat men tegelijkertijd klaagt over die drukte.

Vandaar dat over arbeid andere geluiden naar voren komen bij hoog- en bij laagconjunctuur. Zijn er vele banen beschikbaar en zijn zij veilig, dan wordt veel gesproken over verbetering van werk en werkomstandigheden; dan is er dus ruimte voor klachten. Bij dreigende werkloosheid wordt minder geklaagd over het werk en wordt op zorgzame wijze gesproken over de werkgelegenheid die in gevaar is.

Met dit alles hangt een merkwaardige verschuiving samen in onze wijze van spreken over arbeid. Van oudsher werd gesproken van plicht tot arbeid. Deze wijze van spreken stamt uit voorbije tijden toen arbeid nog werd afgeschoven naar de lagere rangen van de samenleving. Zij die daarin werden geboren, waren bij geboorte verplicht tot arbeid, vaak tot een bepaald soort arbeid. Nu men zich in vrijheid tot arbeid bindt en banen aantrekkelijk zijn geworden, is men gaan spreken van recht op arbeid.

Wij realiseren ons veelal niet hoezeer ons bestaan door het arbeidsbestel is getekend, niet slechts tijdens de werkuren, maar ook daarbuiten. Termen als weekeinde, spitsuur, vakantie, slaapstad, verwijzen evenzeer naar arbeid als de term

baan. De structuur van ons leven is door arbeid getekend. Wij mogen ons arbeidsbestel gemaakt hebben, wij zijn er ook produkten van.

Problemen van ons arbeidsbestel

Onze baangehechtheid is de wortel van ernstige problemen. Wij koesteren en cultiveren onze banen. Wij honoreren ze hoog en bekleden ze met nogal wat rechten. Dit heeft tot gevolg dat ze duur worden. Er is natuurlijk wel tegenwicht tegen deze tendens. De prijs van de banen is resultaat van onderhandeling en dus wordt het pleidooi voor prijsstijging gecompenseerd door dat voor matiging. Hier heeft ook de regering een stem in het kapittel. De feiten wijzen echter uit dat het tegenwicht geen garantie biedt voor evenwicht. In het westerse arbeidsbestel zijn de banen de laatste decennia zorgwekkend duur geworden. En wij leven nog in een voldoende vrije economie om onderworpen te blijven aan de grondwet: wat duur wordt, minder wordt gevraagd en meeraangeboden; er is een toenemend aantal baanzoekers die niet meer aan hun trekken komen.

Men spreekt terecht van conjuncturele en structurele oorzaken van werkloosheid. Maar men mag niet vergeten dat ook culturele oorzaken en waarderingpatronen een rol spelen. Wij koesteren en cultiveren onze banen. Wij zorgen door onze banen heen voor onszelf. Aanzienlijken hebben dit altijd gedaan, ook al in het verre verleden. Zij hebben hun functies met rechten bekleed en dus duur gemaakt; aldus bestendigen zij hun eigen aanzienlijkheid, ook voor het nageslacht. In ons democratische arbeidsbestel is die houding algemeen geworden. Wat bij ons gebeurd is, werd reeds in de eerste helft van de vorige eeuw beschreven door Alexis de Tocqueville, in zijn *De la démocratie en Amérique*. Hij beschrijft hoe vanwege de gelijkheidsideologie elitaire waarden, zo gauw zij in het algemene blikveld komen en algemeen worden gewaardeerd, ernaar tenderen gemeengoed te worden, zodat het algemene gemiddelde stijgt. Wij bewerken die stijging van het algemene door de prijsstijging der banen.

Door de duurte van onze banen komt de samenleving in moeilijkheden. In de mate waarin de arbeid in baanvorm duur wordt, blijft meer werk liggen. Het wordt immers steeds moeilijker het te verrichten werk in de gewenste baanvorm te gieten. Onze stijgende werkloosheid houdt niet in dat er minder werk te doen zou zijn. Zij houdt slechts in dat er minder werk in baanvorm is.

Er zijn voorbeelden genoeg om dit toe te lichten. Werk in de huishouding is er meer dan genoeg, vooral vanwege de toenemende eisen. Het opvoeden van een kind houdt nu veel meer in dan vijftig jaar geleden. Aan maaltijden, kleding en hygiëne worden hogere eisen gesteld. Maar hulp in de huishouding wordt schaars, ook al zijn „productive hands” in overvloed aanwezig. Het is bekend dat oudere mensen die nog zelfstandig wonen, het vaak erg moeilijk hebben, maar baandragers zijn voor hen nauwelijks beschikbaar. Er is al veel geschreven over de vervuiling van de publieke ruimte, over de verwaarlozing van de bossen. Men weet ook dat vele vormen van reparatiewerk onbetaalbaar zijn geworden. Dit is een willekeurige greep uit een rijk arsenaal. Het wordt in toenemende mate een probleem hoe het aanwezige werk en de potentiële werkers bij elkaar te brengen. De dwangvormen van het verleden hebben wij afgewezen. Maar ons model, dat van het arbeidsbestel met zijn arbeid in baanvorm, lijkt niet meer te functioneren. Houdt dit in dat ons model zelf problematisch is geworden?

De ongunstige ontwikkeling die onze samenleving in moeilijkheden brengt, lijkt zich nog steeds voort te zetten. Bezuiniging is nu modewoord. Bezuiniging houdt vaak baaneliminatie in. Allerwege gaat men na of de steeds scherper bewaakte doelstellingen niet bereikt kunnen worden met steeds minder mensen. Daardoor zijn agrarische arbeidskrachten in hoog tempo uitgeschakeld. Het valt te begrijpen: een duur

landbouwwerktuig blijkt veelal goedkoop wanneer men het vergelijkt met de prijs van de arbeidskrachten die het uitschakelt. Om dezelfde reden neemt men in de industrie zijn toevlucht tot mechanisering en automatisering. Maar in de tertiaire en kwartaire sector zijn mensen over het algemeen moeilijker te vervangen door andere produktiefactoren. Daar houdt baanreductie in dat werk blijft liggen. Het gevaar dreigt dat in onze verzorgingsstaat de verzorging van mensen geringer wordt.

De geschetste ontwikkeling heeft gevolgen, niet slechts voor de samenleving, maar ook voor de individuen. Wij zijn in toenemende mate baanbegerig geworden, maar het aantal uitgeschakelden neemt toe. De uitschakeling neemt vooral twee vormen aan.

De eerste vorm is de toename van het aantal arbeidsongeschikten. Omdat banen duur zijn geworden, vergeeft de werkgever ze minder gemakkelijk dan vroeger; hij ziet scherp toe wat voor vlees hij in de kuip krijgt. In toenemende mate wordt gesproken van „baanprofilering”: wie een baan vergeeft, formuleert scherp wat hij verwacht. En bovendien laat hij onderzoeken of degene die zich aanbiedt, aan de eisen voldoet: deze wordt gekeurd op medisch, psychologisch en vakkundig terrein. In voorbije tijden, toen ons arbeidsbestel nog niet een zo markante vorm had aangenomen, kon men veel gemakkelijker meedoen, vooral in tijden van nood. Iedereen was welkom, de volwaardige, de halve kracht, zelfs hij die mee kon doen „voor spek en bonen”, d.w.z. iemand die slechts weinig vermocht, mocht meedoen, als hij maar genoeg nam met het eten voor de werkers. Dit was in agrarische gebieden vooral het geval wanneer de oogst moest worden binnengehaald. Arbeidsongeschikt waren slechts zij die duidelijk niets konden doen. Nu zijn alleen volwaardigen eigenlijk nog maar arbeidsgeschikt. Voor niet-volwaardigen is er geen plaats meer. De toename van het aantal arbeidsongeschikten komt niet voort uit gezondheidsverslechtering, maar uit de afnemende baantoegankelijkheid.

In de tweede plaats neemt de uitschakeling de vorm aan van werkloosheid. Velen hebben gedacht dat deze conjunctureel zou kunnen worden verklaard. Er is echter meer aan de hand. Wij veroorzaken werkloosheid door onze baancultivering. Hoewel onze uitgeschakelden voor niet-onaanzienlijke uitkeringen in aanmerking komen en dus een gegarandeerd inkomen hebben, weegt uitschakeling voor de betrokkene veelal erg zwaar. De reden is duidelijk uit het voorafgaande: wie geen baan kan bemachtigen, krijgt het gevoel geen volwaardig lid van onze samenleving te zijn. Men krijgt een gevoel van leegte. Men voelt zich als iemand die vegeeteert zonder echt te functioneren. Men krijgt het nodige, maar voelt zich overbodig. Men leidt een niet-productief, dus nutteloos bestaan.

Men kan aan onze uitgeschakelden wel zeggen — zij plegen dit te zeggen tot zich zelf — dat leven en arbeid niet samen vallen, dat leven zin heeft, ook zonder arbeid. Abstract en rationeel zal iedereen dit beamen. Maar het stemt niet overeen met de algemene denksfeer die ons omringt en waarvan wijzelf ook zijn doortrokken. De intellectueel die een rationeel verhaal kan schrijven over de relatieve waarde van arbeid, schrikt wanneer hij werkloos wordt. Men kan natuurlijk in vele gevallen het werk dat men eerst in baanverband deed, ook daarbuiten doen. Maar het is alsof dat zelfde werk niet meer hetzelfde is. Het is alsof het baanverband aan werk een stempel, een bekrachtiging geeft waardoor het anders wordt. Sociale werkelijkheden worden mede geconstitueerd door de collectieve waardering. Zou alle belangstelling voor de voetbal-sport verdwijnen, dan zouden de dure voetbalbenen hun waarde verliezen.

Ik kan hier deze belangrijke problemen slechts aanstippen. Maar wel wil ik benadrukken dat zij samenhangen met ons arbeidsbestel zelf. Het gaat hier niet over gebeurtenissen die ons arbeidsbestel van buiten af beïnvloeden. Veelere hebben wij te doen met zwakheden en spanningen die daaraan eigen zijn. In mijn boekje over het arbeidsbestel wijdde ik het derde hoofdstuk aan het thema „dreigend nihilisme”: wie zijn aandacht helemaal samenbundelt naar één waarde toe, maakt zich blind voor alles wat daarbuiten valt en vervalt in die zin tot nihilisme: al het andere is voor hem „niets”. Daarom beschreef ik de totale toewijding aan arbeid als een gevaar. Ik schreef onder invloed van Heidegger die zulk een nihilisme onderkende in de westerse toewijding aan de techniek. Dat derde hoofdstuk was hier en daar wazig; ik schreef over zaken die voor mij gloednieuw waren. Later, toen de welvaartsstaat, de verzorgingsstaat zich als beloftevolle werkelijkheid vertoonde, vond ik mijn vroegere kommersn achterhaald. Nu vind ik zijn thema weer zinnig — niet de uitwerking die het toen kreeg. Wij hebben immers ons zelf in moeilijkheden gebracht door onze overdadige baancultivering. Daardoor bewegen wij ons naar een onverzorgde samenleving die ten dele bevolkt wordt door gefrustreerde mensen. En toch blijven wij baangehecht en wij zouden willen dat onze banen blijven wat zij zijn. Wij blijven in die zin dromen van volledige werkgelegenheid. Den Uyl die ons een banenplan voorhoudt, zegt er niet bij dat de nieuwe — en de bestaande — banen misschien een andere betekenis en een andere inhoud zullen hebben.

Ik vrees dat het thema van het WRR-rapport *Vernieuwingen in het arbeidsbestel* een dimensie heeft die in het rapport zelf niet voldoende aan de orde komt. Het rapport haalt wel feiten aan die de animerende kracht van arbeid in baanvorm duidelijk toelichten, bij voorbeeld op blz. 169: vrijwillige arbeid wordt meer verricht door baandrager dan door mensen die geen werk hebben; vrijwillig werk is meer aanvulling op betaald werk dan alternatief ervoor. De frustrerende kracht van uitschakeling uit het arbeidsproces blijkt hier overduidelijk. Op de dimensie die daar doorschemert, heb ik de aandacht willen yestigen, zonder haar uitvoerig te kunnen analyseren en zonder een antwoord te geven op de problemen die erdoor worden opgeroepen.

R. C. Kwant